

Bartha Eszter

„Éz a piacgazdaság minket padlóra küldött” Munkásság és munkástudat a mai Magyarországon¹

Bevezetés: Miért kell(ene) visszahozni a munkásságot a tudományos és társadalmi diskurzusba?

Nem túl divatos munkásságról vagy pláne munkásosztályról beszélni a rendszerváltás utáni, posztoszocialistának is nevezett Kelet-Európában. A fogalom a régióban szorososan összekapcsolódott az államszocializmus felemelkedésével és bukásával, mivel az osztályelmélet volt a „létező szocializmus” hivatalos legitimációs ideológiája. Ez az ideológia a munkásság társadalmi-politikai felemelkedését tűzte ki a kommunista rendszer remélt felépítésének egyik fő céljául, noha – bár egyes szociálpolitikai vívmányokat nem szabad elvitatni a megvalósult szocializmustól – valójában a kelet-európai állampártok uralmát legitímálta. A szovjet úttörők még hihettek a bolsevizmus forradalmi ideológiájában (Kotkin 1995; Siegelbaum 1992), a rendszer elleni nagy munkástüntetések és különösen az 1956-os magyar forradalom azonban nyilvánvaló tették, hogy a munkásság elégedetlen a rezsimmel, és korántsem tartja a magáénak a Lenin által elképzelt szocializmus helyett (Krausz 2008) ténylegesen megvalósuló sztálini diktatúrát (Pittaway 2012). A munkástiltakozások hatására a kommunista pártok mindenhol felhagytak azzal az ambiciózus kísérlettel, hogy kineveljék az új munkásosztályt, amelynek munkatempója és munkamorálja radikálisan eltér elődeiétől (sztahanovizmus), társadalmi és kulturális igényeiben pedig meghaladja az egykori polgárság színvonalát.² Ehelyett a nagyobb fogyasztás ígéretével igyekeztek „megvásárolni” a munkásosztályt. Megvásárlásról beszélek, hiszen a munkások anyagi igényeinek kielégítéséért cserébe a munkásosztály feladta politikai követeléseit, és elfogadta a kelet-európai szovjet dominanciát és a nómenklatúra uralmát.³ Az 1970-es évektől még a legdogmatikusabb kommunista országban, a Nyugat-Európával szemben szovjet támaszpontként szolgáló NDK-ban is csak a kommunista vezetők nyilvános szónoklataiban fordult elő a munkásosztályra való hivatkozás; a

1 Ezúton szeretném megköszönni Szalai Erzsébet kritikai megjegyzéseit.

2 Ennek a kísérletnek a kudarcát megrázóan ábrázolja Fejes Endre a *Rozsdatemető* című klasszikusában.

3 A késő kádári technokrácia kialakulásáról és jellemzéséről lásd Szalai kitűnő elemzését (2004a).

gyakorlati politikában a vezetők legfontosabb feladata az volt, hogy kielégítsék a növekvő fogyasztói igényeket, ami persze önmagában legyőzhetetlen kihívást jelentett a vezetők számára egy olyan országban, melynek polgárai éveken át vártak egy autóra (Bartha 2013).

Ez a fogyasztásra orientált politika (közkeletű magyar nevén életszínvonal-politika) a leg-sikeresebben azon országokban valósult meg, ahol az 1960-as évektől a munkások nem adták nyílt jelét a tiltakozásnak (az NDK, Csehszlovákia és Magyarország). A lengyel Szolidaritás sikerét – egyéb tényezők mellett, mint pl. a katolikus egyház ereje és támogatása – éppen az magyarázza, hogy a lengyel kommunista párt képtelen volt hasonló kompromisszumot kötni a munkásosztállyal (Ost 1990; Laba 1991). Az 1956-os forradalom után Magyarország elsőként vezette be a munkáshatározattal az életszínvonal-politikát (béremelés, állami munkáslakás-építés, államilag támogatott tömegközlekedés, a munkásság kultúrájának és oktatásának támogatása, munkásvezetők kinevezése stb.). Ennek a politikának a fő célja az volt, hogy kedvezzen a nagyipari munkásosztálynak, amelyet a párt hagyományosan a rezsím legfőbb társadalmi támaszának tekintett (Földes 1989).

A hivatalos legitimációs ideológia és a valóság között feszülő ellentmondásból – amelyre a baloldali és demokratikus ellenzék egyaránt rámutatott, de a késő kádári időszakban a tudományos irodalomban is megjelent a nyílt vagy kevésbé nyílt kételkedés – azonban korántsem következik, hogy a munkásságnak ne lett volna társadalmi-politikai súlya – fent éppen ennek ellenkezőjét igyekeztem bizonyítani. A jelen elemzés keretei között nem mehetek bele részletesen annak tárgyalásába, miért tekintem osztálynak a munkásságot az államszocializmus időszakában.⁴ Miközben elfogadom Szalai Erzsébet elemzését, aki gyengének és fragmentáltnak írja le a munkástudatot a késő kádári időszakban (Szalai 2004a), és a hatalmi elitet osztályvonásokkal rendelkező rendként határozza meg, én mellett érvelek, hogy az állampárt a városi nagyipari munkásságot nagyon is valóságos *társadalmi tényezőnek* tekintette – mindenképpen jobban figyelembe vette az érdekeit, mint tette azt az új hatalom a posztoszocialista kapitalizmusban.⁵ A munkásság így tehát képes volt egyfajta politikai ellensúlyt képviselni a hatalommal szemben – nem véletlenül hivatkozott a munkásság érdekeire a párt dogmatikus szárnya, az ún. munkásellenzék. Mivel tehát a munkásság egyes csoportjai – ha eltérő mértékben és elszigetelten is, de – képesek voltak anyagi követeléseiket a hatalommal szemben érvényesíteni, érdekeiket szimbolikusan és a gyakorlatban is megjeleníteni (lásd: a munkáspolitikát, amelyet a rendszer bukásáig igyekezett fenntartani),⁶ nézetem szerint a hiányzó közös tudat ellenére is beszélhetünk munkásosztályról ebben az időszakban.

Az 1968-as reform – noha a munkásellenzék a 70-es évek elején „kivívott” egy újabb konzervatív fordulatot – lazított a tervgazdaságon, sőt a posztstálini korszakban Bihari Mihály szavai szerint létrejött az ún. érdekbiszámítós rendszer, ahol az irányítás intézményrendszerén belül megjelentek az alulról felfelé való közvetítés felemás mechanizmusai (Bruszt 1987). A szocialista nagyvállalatok működését empirikusan is kutató Szalai Erzsébet ezzel szemben azt bizonyítja be, hogy valójában ez a közvetítés nem volt tudatos, ezért a „létezett szocializmus kifejelett szakaszában működő érdekindegrációs mechanizmus nem érdekbiszámítós, hanem alapvetően *érdekbiszámítódásos mechanizmus*, melyben a hatalmi konglomerátum csúcsa csak egyes, illetve csak az egyes társadalmi csoportokhoz képes

4 Erről lásd részletesen Bartha (2013).

5 Ezt a nézetet Szalai is osztja, lásd pl. Szalai (2004a).

6 A munkáspolitikát a rendszer annyira komolyan vette, hogy rendszeres és titkos jelentések készültek a munkáskörzetek hangulatáról és az életszínvonal-politika fogadtatásáról a lakosság körében (lásd pl. Bartha 2013).

esetenként tudatosan viszonyulni, de a rendszer érdekvizonyainak egészéhez nem. *Vagyis a rendszer nemcsak alulról kontrollálhatatlan, de felülről is átláthatatlan*” (Szalai 2004a: 52).

Szalai (1989) és Swain (1992), ha más-más módon is, de egyaránt azt bizonyítják, hogy a „harmadikutas”⁷ szocializmus *belülről* sem volt életképes. Magam rámutattam még egy tényezőre: ez pontosan az a kényszer volt, hogy a rendszer teljesítse a „dolgozó tömegeknek” tett fogyasztói ígéretét. Honecker például mindig azzal hátrította el a szükséges áremeléseket, hogy a lengyel tiltakozások is áremeléssel kezdődtek (Steiner 2004). A rendszer ráadásul egy olyan fogyasztás felé orientálta a munkástudatot, amelyet saját, belső ellentmondásokkal küszködő gazdaságuk sehogy sem tudott kielégíteni. Mind az NDK, mind pedig Magyarország egyre jobban eladósodott (Steiner 2004; Földes 1995), az utóbbi pedig egyenesen arra kényszerült, hogy 1982-ben csatlakozzon az IMF-hez. Az anyagi és társadalmi egyenlőtlenségek növekedése elidegenítette a rezsimtől az életszínvonal-politikával elégedetlen nagyipari munkásságot (Burawoy 1985; Burawoy és Lukács 1992; Swain 1992; Lampland 1995; Bartha 2013). A belső okok mellett természetesen a külső tényezők katalizálták az eseményeket; a Szovjetunió az 1980-as évek végén már nem volt abban a helyzetben, hogy kelet-európai birodalmát és a hazai életszínvonal-politikát tovább finanszírozza. A magyar szocialista vegyes gazdaság (a „harmadik út”) külső és belső okok miatt egyaránt fenntarthatatlannak bizonyult. A demokratikus ellenzék és a reformkommunisták 1988-ban még vegyes gazdaságban gondolkodtak; a kerekasztal-tárgyalásokon csak az SZDSZ és a Fidesz állt ki a tiszta magántulajdon mellett (Bozóki 2000). Az adott globális környezetben azonban a vegyes gazdaság koncepciója nem kapott felülről támogatást; végül az állami javak szinte korlátlan privatizációjának elve érvényesült, amelyet a társadalom ma sem tekint legitimnek (Bartha 2010; Krausz 2007).

Az államszocialista rezsimek összeomlása a régióban egy csapásra hiteltelennítette a hivatalos marxizmus-leninizmus osztályideológiáját; az 1989-es események azt bizonyították, hogy az osztályhelyzetből korántsem következik az osztálytudat. Miközben 1989-ben a (megmaradt) kelet-európai kritikai értelmiség tovább hirdette a munkás-önigazgatáson alapuló demokratikus szocializmus eszméjét, és voltak olyan csoportok, amelyek egyfajta „harmadik utat” irányoztak elő a kapitalizmus és a szocializmus között, mások pedig egy vegyes gazdasággal és erős szakszervezetekkel párosított szociáldemokráciában keresték a kiutat, abban megegyeztek a várakozások, hogy a munkások tiltakozni fognak a kapitalizmus visszaállítása ellen, sőt egyenesen támogatnak majd egy kollektivistá alternatívát.⁸ Ez a (tegyük hozzá, általános) várakozás tévesnek bizonyult; a munkásosztály sehol nem tanúsított következetes ellenállást a kapitalista piacgazdaság bevezetése ellen. Nem volt olyan ország Kelet-Európában, ahol a munkások valamiféle demokratikus szocialista alternatívát támogattak volna.⁹

7 A harmadikutas vitákról lásd Szalai Erzsébet: Amikor a jövő elkezdődött: A demokratikus ellenzék vitája az 1980-as évek elején Magyarország és az ellenzék alternatíváiról (kézirat).

8 Magyarországon az MSZMP nélküli demokratikus szocializmus koncepcióját a Baloldali Alternatíva Egyesület képviselte a legkövetkezetesebben. A program politikai bukása óta ennek az iskolának a szellemi örökségét az 1989-ben alapított Eszmélet című folyóirat vette át. Ennek a körnek nemzetközileg legismertebb alakja Krausz Tamás történész.

9 Ennek a koncepciónak különösen erős szellemi gyökerei voltak Magyarországon, Lukács György munkái nyomán. Lukács, aki csalódott a sztálini társadalomban, de nem kívánta vissza a kapitalista restaurációt, egy később híressé vált tanulmányt írt az 1960-as években (*Demokratisierung heute und morgen*), amelyben egy harmadik utat körvonalazott a kapitalizmus és a szocializmus között. A sors iróniája, hogy amikor az esszé megjelent magyarul (1985), a reformerek már több kapitalizmust és kevesebb szocializmust akartak.

A munkások iránti tudományos érdeklődés hiánya összefügg az intellektuális légkör megváltozásával, ami jelentősen csökkentette a baloldali alternatívák vonzerejét. A „munkásosztály” mint fogalom minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, ami az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette. Nem kevés politikai és erkölcsi bátorság kellett ahhoz, hogy az államszocialista rendszer értelmiségi ellenzéke elismerje: a rendszerváltás nem oldotta meg egy csapásra a szocialista rendszer feszítő társadalmi ellentmondásait, sőt az emberek többsége számára egy igazágtalanabb társadalmat teremtett, hiszen jelentősen megnöttek a vagyoni egyenlőtlenségek az egyes társadalmi osztályok között. A munkások körüli csendet a rendszerváltás után sok tekintetben éppen az indokolja, hogy továbbra is az államszocializmus emblematisztikus osztályának tekintették őket. Sőt sok közgazdász szemében, akik, ha lehet, éppolyan dogmatikus tanná avatták a neoliberalizmust, mint korábban a kommunisták a tervgazdaságot, a „létező szocializmusból” örökölt munkások voltak a jól működő piacgazdaság kerékkötői, akik „nem képesek alkalmazkodni a posztindusztriális társadalom kihívásaihoz”, hiányzik belőlük az új rendszerben megkövetelt kezdeményezőképeség és rugalmasság, és elvárják, hogy az állam tartsa el őket. Mivel az értelmiségi elitek a „polgárosodásban” látták az ország jövőjét, a munkásság politikai és társadalmi jelentősége jócskán leértékelődött.

Miért kell tehát újragondolni a munkásság fogalmát Kelet-Európában? Én erre két fő okot látok. Először, az államszocializmusra ma már szokás úgy gondolni, mint egy totalitárius diktatúrára, amelynek egész tudományos irodalma a szemétkosárba dobható. Holott voltak kiemelkedő munkáskutatások Magyarországon, elegendő megemlíteni Kemény István, Héthy Lajos és Makó Csaba nevét, vagy Haraszi Miklós híres munkásetnográfiaját, az *Egy munkás a munkásállamban*-t. A rendszerváltás óta eltelt több mint húsz év csak keveset tett hozzá ennek a korszaknak a munkáskutatásához, mintha legalábbis a munkásságot már kutatni sem volna érdemes. Holott éppen a munkásság és a rezsim viszonya volt az egyik döntő tényező az államszocializmus bukásában – hiszen védelmében sehol nem mozdultak meg a munkástömegek! Én ezt azzal magyarázom, hogy a rendszer, miközben sikeresen fordította a fogyasztás felé a munkástudatot, egyúttal kizárta a nyilvánosságból az összes baloldali alternatívát. Egyszerűbben: jobbra nyitott volt, balra zárt. A „balosság” ráadásul sokakban riasztóan idézte fel a Rákosi-diktatúrát; hogy létezik másfajta baloldal is, azt pedig – egy szűk értelmiségi rétegen túl – a kádári Magyarországon senki sem hirdette.

Másodszor, a munkásság struktúrája is átrendeződött, fragmentálódott a rendszerváltás után – de éppen ezért nem kellene kidobni a fogalmat a tudományos/társadalmi diskurzusból. A „polgárosodás” jövőképe azt ígérte a munkástömegeknek (is), hogy hamarosan utoléri a fejlett kapitalista országok polgárainak életszínvonalát, *miközben* megmarad az általános foglalkoztatottság (Bryant és Mokrzycki 1994). Húsz évvel a rendszerváltás után ennek a programnak a kudarca nyilvánvalóvá vált a hétköznapi emberek számára. A privatizáció megnövelte a társadalmi bizalmatlanságot, hiszen a posztszocialista kapitalizmus – a remélt nagyobb egyenlőség helyett – mindenhol jóval nagyobb egyenlőtlenségeket hozott létre, mint korábban.¹⁰ A veszteséges nehézipari ágazatok leépülése tömeges munkanélküliséget eredményezett; a külföldi tőke pedig tisztességtelen versenyre kényszerítette a tőkehiányos, infrastrukturális fejlesztésre szoruló hazai vállalatokat (Swain 2011). A neoliberális ka-

10 Az irodalom áttekintését lásd Swain (2011).

pitalizmust több nyugati szerző is bírálta, mint Kelet-Európa „gyarmatosításának” új politikáját (Gowan 1996; Amsden et al. 1994). Arra a kérdésre tehát, hogy milyen üres helyeket teremtett a posztoszocialista kapitalizmus a társadalmi struktúrában, az egyik válasz az, hogy – a nyugati trenddel összhangban – csökkentette az ipari szektort, és jelentősen megnövelte a szolgáltatói szektor arányát a gazdaságban. Az viszont az egyenlőtlenségeket erősíti, hogy sok esetben a fejlett nyugati országok egyszerűen kiszervezték a termelést; ezzel magyarázható a tőkések/tulajdonosok relatíve alacsony, illetve a szakképzetlen fizikai munkások relatíve magas aránya Magyarországon – mindkettő Nyugat-Európához képest (Huszár 2012).

Más adatok is azt mutatják, hogy a Nyugathoz való gyors felzárkózás reménye illuzórikus volt. Kvalitatív munkáról lévén szó, a dolgozat nem vállalkozhat komoly strukturális elemzésekre. Ezért csak néhány olyan adatot említek, amelyeket érdemes észben tartanunk a magyar interjúk elemzésekor. Az egy főre eső német GDP 2004-ben és 2008-ban 16 százalékkal haladta meg az uniós átlagot, míg 2004-ben a magyar GDP az uniós átlag 63 százaléka volt, négy évvel később pedig 64 százalék.¹¹ Ha az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjének a fele alatt élőköt tekintjük szegénynek, akkor Ferge Zsuzsa 2001-es számításai szerint az ezredfordulón a magyarok közel háromnegyede tekinthető szegénynek (Ferge 2001). Noha a keletnémet munkanélküliség meghaladja a magyar adatot, ami 2009-ben emelkedett 10 százalék fölé, kedvezőtlenebb összképet kapunk, ha a foglalkoztatottságot is megnézzük. Ez ugyanis kirívóan alacsony Magyarországon. Összehasonlításként: míg Németországban 2009-ben a 15–64 éves népesség 71 százalékát foglalkoztatták, addig Magyarországon a foglalkoztatottak aránya 55 százalék. Ferge Zsuzsa több mint egymillió munkahely elvesztéséről beszél, Mark Pittaway becslése szerint pedig 2008-ban 23 százalékkal kevesebb munkahely volt az országban, mint 1989-ben (Pittaway 2010). Az alacsony foglalkoztatottsági rátával párhuzamosan nő az informális gazdaság és a feketemunka, hogy a munkaadók elkerüljék az adó és a társadalombiztosítás megfizetését. A következmény az állami bevételek csökkenése (ami magával hozza az állami szolgáltatások – pl. az oktatás és az egészségügy – leépülését) és a nyugdíjrendszer állandósuló válsága.

A posztoszocialista kapitalizmus így egyre jobban polarizálódó társadalmat hozott létre Magyarországon, olyan egyenlőtlenségekkel, amelyeket a legtöbb munkás igazságtalannak és illegitimnek érez. A politikai korrupció közkezdvelt téma a médiában, és az interjúalanyaim előszeretettel vitatták meg akár saját tapasztalatból is a felszínre kerülő korrupciós ügyeket. Ferge Zsuzsa hangsúlyozottan bizonytalan becslése szerint 45–50% lehet a vesztesek aránya, 30–35% helyzete nem javult, de nem is romlott az elmúlt húsz év folyamán, és végül a nyertesek aránya 20–25%. Ami nagyon elgondolkoztató, az a szegénység „tartóssága”: egy 3000 fős panelvizsgálat alapján azok, akik 1992-ben szegények voltak, többségükben (60%) azok is maradtak tizenöt év után. Ezek nagyon elszomorító adatok, és megerősítik azokat a feltételezéseket, amelyek szerint a magyar társadalom egyre jobban bezáródik. Ha ez így van, akkor mindinkább érthetővé válik a Kádár-korszak ambivalens megítélése (az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás iránti vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával). Érdemes ehhez hozzátenni azt az empirikus kutatást, amiből kiderül, hogy a magyarok 2000-ben két vonatkozásban érzékelték rendkívül nagy biztonsághiányt: a közbiztonság és a jövedelmek esetében (Ferge 2012: 34). Hasonlóan érdekesek az

11 <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb010>

összefüggések a nem, az iskolázottság, a jövedelmi helyzet és a biztonságvágy között: a nők és a kevésbé iskolázottak biztonságpártibbak; és nagyon markáns a szegények és nem-szegények közötti különbség: a nemszegények között a túlzott biztonságpártiak aránya 12 százalék, a szegények között 45 százalék (Ferge 2012: 37). Magyarországon az egyetlen csoport, amelyben a szabadság értékelése kiemelkedő és a nagy biztonságigény alacsony, azokból áll, akik szerint az új rendszer sokkal jobb, mint az előző volt, és akik többségükben maguk is a rendszerváltás jelentős nyertesei.

Miközben az „underclass-szal” kapcsolatos kutatások már bevonultak a szociológiai diskurzusba, a munkás szó használata ma is riasztóan anakronisztikus. Ennek egyik oka kétségtelenül a fogalom megfoghatatlansága; hiszen ma már a „kékgalléros” munkásarisztokrácia is döntően gépekkel dolgozik, programoz, vagyis inkább szellemi, semmint fizikai munkát végez. És mit mondhatunk a rutin szellemi munkát végző, call centerekben dolgozó „munkásokról”, akik nemegyszer kevesebbet keresnek, mint a mai munkásarisztokrácia? Egyáltalán, van-e értelme még munkásokról beszélni, vagy valahogyan másképpen kellene megragadnunk a strukturális átalakulást?

Magam használhatónak tartom még a fogalmat, azzal a pontosítással, hogy a munkás-ság már nem osztály (itt elfogadom Szalai [2004b] érvelését), de strukturájában még megragadható. Szalai egy kettős modell segítségével szemlélteti, hogy a hazai munkások is eltérően integrálódnak a gazdaságba. Megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbra lemaradt infrastruktúrában dolgozó, „buheráló” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett alkalmazottaitól. Ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét, mint két olyan faktort, ami jelentősen megnehezíti a munkásság „tudatos” osztályformálódását. A modell pontosítását nehezíti, hogy nagyon kevés az empirikus munkáskutatás, aminek elindulását Szalai erőteljesen ösztönzi.

Én elfogadom ezt a felosztást, de hozzáténném, hogy további kategóriák szükségesek (lásd: a munkamegosztásban elfoglalt hely, státusz és a végzett munka jellege szerint). Ehhez természetesen további empirikus kutatások szükségesek – és visszatérünk a második okhoz, miért kell(ene) újból „elövenniük” a kutatóknak a munkásokat.

A jelen tanulmányban a munkásság egy speciális csoportjával foglalkozom: akik még dolgoztak a régi rendszerben „szocialista munkásként” és az újkapitalizmusban (vagy a posztoszocialista kapitalizmusban) is dolgoztak. 2002 és 2004 között 40 életútinterjút készítettem Magyarországon az 1997-ben privatizált Rába-gyár munkásaival. A gyár a 2000-es évek elejére az eredeti létszám ötödével működött tovább. Emellett 40 vendéglátó- és építőipari munkással készült életútinterjú is feldolgoztam 2010-ben. Férfiak és nők egyenlő arányban kerültek bele a mintába. Az interjúalanyaim többsége a 40–65 éves korosztályba tartozott. Az alábbiakban ennek az oral history projektnek az egyik értelmező dimenziójára koncentrálok: megkísérlem bemutatni a munkások politikai és társadalmi felfogását, azt, hogy hogyan értékeli az 1989-ben létrehozott új demokráciát és piacgazdaságot, valamint a munkások és a munkás-érdekképviselet helyzetét, és hogy mit tudunk meg az interjúk alapján a munkástudatról és -identitásról. Az elemzés során tesztelni fogom Szalainak a munkásság kettős strukturájára vonatkozó tézisét, végezetül pedig rátérek majd arra, hogy az egymásnak látszólag ellentmondó eredmények hogyan magyarázhatóak.

„Ez a piacgazdaság minket padlóra küldött”

Volt egy figyelemre méltó hasonlóság a Rába-munkások és a szolgáltató szektor dolgozóinak életútinterjúi között: a poszt szocialista kapitalizmusról szóló szinte valamennyi történet a „hanyatlás narratívájába” illeszkedik (Bartha 2012). Ha Szalai modelljét használjuk (2004), a Rába-munkások – a vállalat privatizációja ellenére is – a hazai szektor alulfizetett, kizsákmányolt, „buheráló” munkásrétegével azonosultak. A posztindusztriális fejlődést a multinacionális vállalatok képviselték, amelyek elcsábították a legjobb hazai munkásokat, és tisztességtelen versenyt kényszerítettek rá a tőkehiányos magyar vállalatokra. A „hanyatlás narratíváiban” a menedzserek szándékosan leépítették a termelést, az új tulajdonosok nem fektettek bele semmit sem az infrastruktúrába és a fejlesztésekbe, abból termeltek profitot, hogy eladták a vállalat értékes ingatlanjait és elbocsátották azokat a munkásokat, akik azóta dolgoztak a vállalatnál, amióta Horváth Ede, az államszocialista időszak legendás vezérigazgatója a motor- és hátsóhidgyártást megalapozta. Sokan egyenesen azt mondták, hogy a tulajdonosok szándékosan építették le a termelést, hogy eladhassák a vállalati ingatlanokat. A munkások érzelmi alapon ítélték meg a piacgazdaságba történő átmenetet: büszkeséggel vegyes sajnálkozással, fájdalommal emlegették a gyár letűnt aranykorát, és személyes felelősöket kerestek azért, mert a privatizáció nem tudta megmenteni a vállalatot. Nemesgyzer megjelent a mítoszgyártás, sőt nemritkán az összeesküvés-elméletek logikájára hajazó (világ)magyarázatok:

„Mert meg lehet nézni, Nyugaton az állam megvédi a hazai vállalatokat. De nézze meg a Vagongyárat. Jól menő cég volt, most véleményem szerint az a lényeg, hogy tönkrementek, hogy ne legyen konkurencia. Én ezeket jól átlátom. Itt voltak a győri textilgyárak, ezeket mind felvásárolta a konkurencia. És attól kezdve itt fejlesztés nem volt. Itt volt a Richards, a Graboplast, ezek mind komoly, világhírű cégek voltak, és mind tönkrement. Ezt nem értem én az egész rendszerváltásban, hogy ilyeneket hagyott az állam. Mert nem azt mondom, hogy egy veszteséges vállalatot támogasson, de hát, amiben lát az ország vagy az állam fantáziát – mert a saját érdekünket nézzük, ne azt, hogy kiszolgáltassuk magunkat továbbra is a Nyugatnak. Mert itt van ez az Audi, adómentes. Hát, ha a Vagongyár is azt a pénzt a fejlesztésre költhetné, nem lenne ilyen helyzetben. A rendszerváltás óta nem tud fejleszteni, mert az adózások megölik” (Péter, 49, szakképzett munkás és szakszervezeti bizalmi. Az interjú 2002-ben készült).

„Rablókapitalizmus... a kommunista banda, aki közel állt a tűzhöz, meg esetleg súgtak is neki, segítettek, egy kis szerencse folytán – persze egy kis mersz is kellett hozzá – hatalmas vagyonra tett szert a rendszerváltás után. Ezt tudja mindenki – hogy ezt a *Kisalföld* nem írja meg, az egy más kérdés.

Megvett két markológépet, ami 100 000 Ft-ot ért, de ő meg tudta venni 5 000 Ft-ért a cég felszámolása folytán. Aztán bt.-t alapított, jöttek a nagy beruházások. Aki ilyenbe belekapaszkodott, belapátolt egy kicsit, mennyi pénz jött össze, vett egy fűrógépet, megint belapátolt egy kicsit, aztán menetvágó gépet... na, akkor már venni kéne egy komolyabb autót. Ez is egyfajta vállalkozás volt, amit én csináltam, meg az is, amit ő csinált, hogy 5 000 Ft-ért megvette a 100 000 Ft-os gépet. De nem egyenlő esélyekkel indultunk. Őbelőle az lett, hogy most a vezérigazgatója egy ötszáz fős cégnek, pedig gyakorlatilag a kezdeteknél nem tett bele semmit, mert még azt az 5 000 Ft-ot, amit befizetett papíron, azt is úgy lopta onnan. Tetszik érteni? Így alakultak ezek – amire most azt mondjuk, hogy komoly vállalatok. Tízből kilenc így alakult

az országban. A vállalati gyárból kivált kft.-k, tejüzem stb. Megvett egy traktort, megszűnt a téesz. Annak az utolsó embernek már a kapanyél jutott csak. Így alakult ki, ami mostanra lett. Na, most mi a különbség a szocializmus meg a mai rendszer között? Azt mondták, hogy közös, minden közös. De ugye úgy is kezelték, mint aminek nincs gazdája, mert az senkié, azt úgy is kezelik. Ha én azért a vagyontárgyért megszenvedtem, azt tudom értékelni. De ha rám szakadt valami szerencse folytán, azt nem értékelem.

Nekünk a költségvetésünk mindig olyan gyöngé lesz. Tartalékunk nem lesz, csak a kölcsönök. Mert saját termelésünk megint itten semmi nem lesz, mert mindent eladnak. Lassan nem lesz itt már nemzeti vagyon semmi sem. Amit tulajdonképpen 1945 után kihirdettek, hogy itt minden a dolgozó népé – hát az a vagyon, ami a dolgozó népé volt, az most hol van? Vagy eladták külföldi cégeknek, vagy Magyarországon levő magánembereknek a zsebébe vándorolt, vagy éppen a bankszámláján van az az összeg. Nem ott van? Mind ott van. A vagongyári vezetőkre is ráértem, ezekre, akik most az utolsó filléreket seprik össze – itt van a vagyon!” (Miklós, 51, önálló vállalkozó, egykori Rába-munkás. Az interjú 2003-ban készült.)

A szolgáltatóipar dolgozói 2010-ben meglepően azonos érveket használtak:

„A két melóst összerakod, az egyik monoton gondolkodásmódi, a magyar alkotó gondolkodásmódi, és ők [a multik] összevásárolják a világon a kis, majd az egyre nagyobb technikai újításokat, sorba rakják a rendszerbe, utána rabszolgaként bánnak a dolgozókkal, és bizonyos közepes minimálbérrel megfizetik, és akik irányítják ezt az egész szerkezetet, azokat, mint nálunk is, busásan megfizetik, és ezért van a két rétegszakadás. Ezért van az, hogy Magyarország nem tud fejlődni, iparilag nem tud újítani, mert egyszerűen a központi költségvetés elvonja az újítási pénzeket, nem ad rá pénzt. [...] Ez Nyugat-Európának és az IMF-nek az összefonódása, hogy ilyen különböző trükkökkel a volt keleti és pár kisebb ország gazdaságát összeomlásszák, és utána, mikor beszűkül a piaca, idehozza az olcsó termékét, de mikor az itteni céget felvásárolta, akkor felemeli 30-tól 100%-ba terjedően az árát. És viszi ki, megszerezte az itteni gyártást, a gépparkot és olcsó munkaerőt, ő egy kicsit módosítja, és nekünk újra eladja, ezeket nyugodtan leírhatod, hogy ez így működik, így látja a magyar ember. És az, hogy nem tud tervezni a dolgozó, abszolút nem tud tervezni, mert ma már a munkák mindig alkalmoszerűek, mindig alkalom, ha egy van beruházás, akkor arra az alkalomra összeszednek embereket, kész, utána menesztik. És a jobb szakembereket, ha van jobb középvállalkozó cég, aki ha meg tud tartani főidőben egy 50–100 munkást, az a lappangó időben megtartja a legjobb húszat, és a többit kirúgja, és utána kezdődik újra, felszedi az embereket a beruházásra, és így tud talpon maradni” (Zoltán, 54, önfoglalkoztató. Az interjú 2010-ben készült).

„Nekünk most nem egy jó helyzet, amiben vagyunk, én ugye a saját kis üzletemben tapasztalom, hogy egyszerűen bármit teszek, pl. tavaly december óta fenn vagyunk a Facebookon, mint önálló üzleti egység, naponta viszem fel az étlapunkat, ételfotókat teszek fel naponta árral, mindennel. Próbálok csábítani az embereket, és 282 lájkolt vendégünk van. Ezzel stagnál tulajdonképpen tavaly december óta a vendégkörünk. Az átlagember bérezése, fizetése egyre kevesebb, ugye az új adórendszer még csökkentett mindenkinek a béréen, hiába 16%, de eddig semmivel nem lett több a minimálbéresnek, és azért Magyarországon a valóban fizikai munkát végzők nagy része minimálbéres. [...] Igazából nem tudjuk kihasználni a tudásunkat, tehát ez a piacgazdaság minket padlóra küldött” Pál (57), vendéglátó-ipari középvezető, szakszervezeti titkár. Az interjú 2010-ben készült).

A fenti idézetek szépen illusztrálják, hogyan fordul át az antikapitalista kritika – erős baloldali nyilvánosság és „szótár” híján – egy etnikai-populista diskurzusba, amelyben a he-

lyi posztkommunista elitekkel szövetkezett multinacionális (nyugati) tőke lesz a munkások minden jogos keserűségéért felelős főgonosz, amely az államszocialista időszakban élvezett létbiztonságot elvette tőlük. A munkások mindegyik interjújában hangsúlyozták, hogy nem tudnak kijönni a rendes keresetükből, és feketén kell dolgozniuk azért, hogy fizetni tudják a számlákat. A legfontosabb cél a nagy többség számára már bevallottan nem a megtakarítás, hanem a túlélés:

„Elég nehéz [a megélhetés], és a dolgozók zömének anyagi gondjai vannak, és napról napra, fizetéstől fizetésig élnek, és alig várják már, hogy hó elején jöjjön az átutalás. Tehát a zömének anyagi gondjai vannak még idősebb korban is. Alig várják, hogy csengjen a mobiltelefon, jaj, megérkezett, megjött, futótűzként terjed a hír. Igen, van, aki csak akkor tudja kifizetni a számláit, hogyha utalták a munkabért, egyébként ez teljesen érthető. Nem kell mondani, én is hazamegyek, és nincs olyan nap, hogy ne legyen egy sárga csekk a postaládában. Azért dolgozunk, hogy fizethessünk, és aztán üres az ember zsebe, mert spórolni már nagyon régen nem tudnak az emberek. Örülnek, ha a napi megélhetésük megvan. Szóval anyagilag rossz körülmények között él a zöme, kevés az, aki megengedheti magának, van azért két-három ember, a zömének biztosan tudom, hogy anyagi problémái vannak.” (Tamás, 55, vendéglátó-pari középvezető, üzemi tanácselnök. Az interjú 2010-ben készült).

„Régen az dicsőség volt, a Vagongyárban dolgozni. Én olyan büszke voltam, amikor engem tizennyolc éves koromban az apám ide bevezetett, hogy én a nagy Vagongyárban... Aztán most itt vagyok. Aztán ha elküldenek, akkor nem is tudom, mi lesz. Újságot kihordani, takarítani, hát sajnos ez van. És ez olyan borzasztó. Ráadásul későn mentem férjhez, elsős a kislányom, harmadikos a fiam. Ha csak mi ketten lennénk a férjemmel, nem lenne olyan rossz. De nekem taníttatni kell, ráadásul mind a kettő kitűnő tanuló, ami a legnagyobb problémám, mert így mind a kettőt taníttatni kell, mert hát azt nem hagyom, hogy ne tanuljanak. 100–110 ezer Ft az összjövedelmünk, a férjem a Vagongyárban hasonló jól keres. A kolléganőim mind járnak takarítani. Igaz, ők egyedülállóak, nincs férjük, de mind járnak takarítani.

Akkor én lány voltam, azért az lényeges különbség, hogy akkor nem volt családom, nem volt ez a bizonytalanság, mint most. Akkor nem volt ilyen, hogy nem tudom, másnap kell-e jönni vagy sem. A Vagongyár egy biztos hely volt, a szomszédok irigyeltek, hogy könnyű nektek, ti a Vagongyárban vagytok, ott jól kerestek. A Vagongyárban lényegesen jobb volt akkor a kereset. Nem voltak ilyen különbségek, mint most. Meg munka és munka között sem voltak akkora különbségek. Akkor egy vezető nem keresett tízszer annyit, mint egy dolgozó. A vezérigazgató keresett hatszor többet, mint egy munkás. De ma ennek a többszörösét kapják. Csak azt látná az ember, hogy jobban megy az üzem. De sajnos nem ez van. Kevés az import, nincs megrendelés. Egy hónapon belül másodszorra állították le a motorgyárat. Akkor ez mit jelent? Hogy a jövőképp ennyire jó? Csak be ne zárjanak bennünket. Valami nagyon nagy baj van itt, csak nem tudom, mi, mert én kisember vagyok. Hetente küldik el az embereket” (Judit, 50, adminisztrátor. Az interjú 2002-ben készült).

Ahogy láttuk, az interjúpartnerek mind 2002–2003-ban, mind pedig 2010-ben az anyagi helyzetük romlását tartották a rendszerváltás legfájdalmasabb tapasztalatának: az erről szóló beszámolók szomorúan illeszkedtek a hanyatlás narratívájába. A munkások többségének stagnált vagy csökkent az életszínvonala; különösen nehéz helyzetben voltak a még támogatásra szoruló gyermekkel rendelkező háztartások. A Kádár-korszak kiszámítható volt: noha a városi, szakképzett munkások elismerték, hogy a rendszerben nem voltak nagy perspektívák, de voltak reálisan kitűzhető célok: egy városi lakás vagy vidéki családi ház, autó, víkend-

telek, rendszeres nyaralás. Az új rendszerből hiányoztak ezek a nem túl nagy perspektívák; még azok is, akik azt mondták, hogy korábbi életszínvonalukat meg tudták őrizni, hozzátették, hogy már nem kell támogatni a gyermekeiket, mint korábban. Sokan keserűen beszéltek az új egyenlőtlenségekről, amelyeket a gyermekeik már iskoláskorukban tapasztaltak:

„Én nem sírom vissza a szocializmust, de hogy nekem akkor jobb volt, az biztos. Most minden van, csak nem mindenkinek elérhető. Akkor az igények sokkal kisebbek voltak, de az megvalósítható volt. Nekem is lennének igényeim, hogy színházba járjak, meg moziba, külföldre... lánykoromban én minden nyáron külföldön nyaraltam. Most nem látni, de így volt. Én ezt meg tudtam csinálni. Most minden van, ez nagyon jó, csak az nem jó, hogy hiába van, ezzel mi nem megyünk semmire. Én nem tudom se az angol nyelvű tábor megfizetni a gyerekeknek, se a sítábor. És a könyvek drágák, minden drága. Akkor nem volt se kirívóan szegény, se kirívóan gazdag. Akkor nem volt az embernek kisebbségi érzése a többiek között. Ettől féltam a legjobban a gyerekeimet. Elit gimnázium tagozatos osztályába jár a fiam, ott majdnem mindenkinek a szülei bankárok meg menedzserek. Én meg, ugye, ezeket nem tudom. Úgy megy el a nyári táborba, hogy előtte elmegy dolgozni. Mikor a gyerek elé megyünk, mondom a férjemnek, hátul állj meg, hogy ne kelljen a gyerekek szégyenkeznie, hogy ő egy ilyen tragacsból száll ki, meg be, mikor a többi szülőnek ott van a fenéke alatt a legújabb autó. (Judit, 50, adminisztrátor. Az interjú 2002-ben készült).

A megélhetés mindennapi nehézségei meghatározták a munkások és a munkás-érdekképviselet helyzetét. A szakszervezeti bizalmik nemritkán maguk is vezetők voltak, akik nyíltan beszéltek a kettős szerepük között fennálló konfliktusról.¹² A munkások általában bábszervezetnek tekintették a szakszervezeteket, amelyek egyetlen előnye a karácsonyi ajándécsomag és a vállalati üdültetés (már ahol még maradtak üdülők...). Sok szakszervezeti bizalmi a munkásokhoz hasonlóan vélekedett a szakszervezet gondjairól és tehetetlenségéről:

„Hát nem tudom, régen divat volt [a szakszervezeti tagság], voltam én szakszervezeti bizalmi, na, akkor sokat beszéltem annak idején, akkor jártattam a számat, de hát akkor még volt mi-ért, meg fiatal az ember, 20 évesen könnyen beszél. A munkakörülmények, meg ha valakinek baja volt, üdülés, vagy akármi, személyes problémákat is meg lehetett oldani. Közvetíttem a főnök felé, hogy figyeljetelek oda, mert kellene valami. De hát akkor még könnyen ment, voltak a béremelések. Volt rálátás a dolgozóra, hogy mit csinál, és akkor lehetett mondani, hogy ne 20 fillért adjanak neki, hanem 50-et, akkor még így mentek a pénzek. Akkor jobban odafigyeltek az emberek, ma már mindenki csak áttapos a másikon, a könyöklés megy, én azt veszem észre ennyi év tapasztalat után. Én már nem nagyon ugrálhatok, 53 évesen nem tudok mit csinálni, már kötve vagyok, vagy hogy mondjam, örüljek, hogy itt dolgozhatok, nemhogy itt, hanem hogy egyáltalán van munkahelyem, mert nagyon sokaknak a környezetemben 53 évesen nincs, a lányomnak egyik napról a másikra azt mondták, hogy holnap ne gyere be, és pénztáros volt, meg raktáros, meg mindent csinált. Sajnos ez van” (Márta, 53 éves konyhai dolgozó. Az interjú 2010-ben készült).

„Nem léptem be [a szakszervezetbe]. Megmondom őszintén, én ezen soha nem gondolkoztam, amikor ide beléptem, nem kérdezték, hogy szeretném-e, és aztán ez el is maradt. Hát, ha akkor kérdezték volna, vagy ez szóba kerül, lehet, hogy azt mondom, hogy igen. [...] Hát igazából nem tudom megmondani [hogy mi a véleményem a szakszervezetről], ezáltal, hogy nem vagyok szakszervezeti tag, nem is foglalkozom igazából ezzel a kérdéssel. Nem tudom. Valami van, azt

12 A szakszervezetek 1989 utáni helyzetéről lásd Tóth (2013).

tudom, de hogy aztán mit harcol ki nekünk a szakszervezet, azt nem. Én megvédem a saját érdekeimet, ha kell. Hát meg úgy gondolom azért, hogy a főnökeim is, ha az érdekeim egyeznek az övékkel. Ennyi. Mit mondjak még?” (Zsófia, 38, szakács, konyhafőnök. Az interjú 2010-ben készült).

„Csak most nagyon elgondolkodtam azon, hogy a kormány annyira beleszól a Munka Törvénykönyvébe, hogy mi célt szolgál most már a szakszervezet, itt nincs lehetőségünk leülni és tárgyalni, akkor mire jó a szakszervezet? Az a szerencsénk, hogy nekünk nagyon jó igazgatónk van, mi szerencsések vagyunk ennél a cégnél. De hogyha mondjuk kapunk egy másik igazgatót, nem biztos, hogy így le lehet vele ülni tárgyalni, és nem is vagyok benne biztos, hogy szükség van szakszervezetre. [...] Már nem, már nem tartom hatékonynak a szakszervezetet. Azért nem, mert elnyomják teljesen a szakszervezetet, nincs már érdekképviselő Magyarországon, hiszen mindenki fél, senki nem mer most már ágálni semmi ellen. Örülünk, ha van munka, ennyi” (Emma, 50, üzletvezető-helyettes, szakszervezeti bizalmi. Az interjú 2010-ben készült).

Az anyagi perspektíva hiánya és a túlélésért folytatott mindennapi küzdelem megfosztotta a munkásokat attól, hogy hosszabb távra tervezhessenek. A legtöbbjüknek nem volt hosszú távú stratégiája helyzete javítására, csak a pusztá túlélés volt a cél. Még azok is, aki azt mondták, hogy csak a nyugdíjra várnak, hozzátették, hogy a nyugdíjuk nem fogja fedezni a megélhetési költségeket, ezért rákényszerülnek arra, hogy „mellékesen” minimálbérért vagy feketén dolgozzanak tovább. Kapitány és Kapitány (2007) úgy érvelnek, hogy ebben a helyzetben a biztonság és a kiszámíthatóság adekvát adaptációs stratégiák. Zigon (2009), aki moszkvai művészek és ortodox keresztények körében végzett terepmunkát, megállapítja, hogy a remény még a nagy morális válságok idején is mozgósíthatja az emberek belső erőforrásait, és aktív cselekedetekre indíthatja őket: noha tudatában vannak annak, hogy tehetetlenek a kedvezőtlen körülményekkel szemben, mégis reménykednek abban, hogy egyéni kitarásuk, erőfeszítésük valamiképpen hozzájárul majd ahhoz, hogy helyreálljon egy mindenki számára elfogadható rend. A munkásinterjúkban azt figyelhetjük meg, hogy a remény a felelősség áthelyezését is jelentheti: a munkások eleve reménytelennek ítélték bármilyen kollektív fellépést vagy a szakszervezetek erősítését, csak egyéni túlélési stratégiákban gondolkodtak. A politika iránt érdeklődő munkások többsége az államtól várta helyzete javítását és a magyar érdekek felvállalását (az EU-val, az IMF-fel, a multinacionális tőkével stb. szemben). A kiszámítható és szociálisan biztonságos államszocialista múltat az interjúalanyok gyakran explicite is szembeállították a mai „rablókapitalizmussal”:

„Győrben házgyári lakásunk volt, ezt anyagilag jobban bírjuk. Amiért azt eladtuk, azért kaptuk ezt. Miből lett volna nekünk akár 100 000 Ft eldugva? Örülünk, ha fizetéstől fizetésig megélünk, ezt úgy higgye el nekem. Pedig egy gyerek van, nem flancolunk, és mégsem, mert ennyire kevés a kereset. Hiába keres a férjem 100 000 Ft-ot, ha 70 000 Ft-ot hoz belőle haza, és ebben benne van a családi pótlék. És még akkor vezető szerelő. Nekünk az 1980-as években sokkal többre tellett, és akkor volt négy gyerek, most egy gyerekkel nem tudunk. A négy gyermeket el tudtuk látni, iskoláztattuk, akkor volt azért kocsink, tudtunk venni TV-t, színes TV-t, videót, ezt-azt. De most semmit.

*Igen, sokkal jobbnak tartom a rendszerváltás előtti időt, mint ami most van*¹³ Mert én úgy látom, hogy abban az időben azért a szegény ember jobban meg tudott élni. Nem voltak olyan egetverő különbségek. Nem volt meg az alsó egymillió ember, aztán attól kezdve már csak a felső

13 Kiemelés – B. E.

régiók vannak. Mert úgy kb. egy-másfél millió ember az, aki igazán csak a kétkezi munkájából él” (Éva, 54, szakképzett munkás, rokkantnyugdíjas. Az interjú 2010-ben készült).

„Amikor kitört a demokrácia, itt még a gatyánkat is eladták. Amit lehetett, mindent privatizáltak. Ez volt a legnagyobb baj. Ha én megveszem a győri kórházat, ha meghal valaki, majd kapok pénzt? Vagy mi hasznom van nekem abból, ha megveszem a kórházat? Vagy a tb-től, vagy honnan dotálják a kórházat? *Kórházat nem szabad, a villamosipart halálos vétek, a gázipart halálos vétek, mindennemű energiahordozót halálos vétek privatizálni, mert itt nagyon rablócsapat van.*¹⁴ Közgazdaságtanban kellett tanulni, a politikai gazdaságtanban. Hát ez most pillanatnyilag a rablókapitalizmus. Hát mindenki lop, addig, ameddig lehet. 1989-ben nagyon elszaladt a ló. Múltkor olvastam, nem igaz, még egy ilyen állami cégnél kétmilliárdos hiány. Átveszi a magántőke, egyből lesz kétmilliárdos többlet. Hát ezt magyarázza meg nekem. Hogy lehet ez? Hogy mint állami cég, milliárdos hiány, utána meg milliárdos többlet? Hát itt valamilyen disznóság van. Hogy én maszek tudok termeltetni, úgy, hogy nyereséges az a cég. Az állami cég meg nem tud termeltetni, csak hiányt termel. Szerintem igen-igen elszaladt ez a privatizáció, tönkretették a gyárakat, tönkretettek mindent, pedig modern gépek voltak a Richardsban is, az 1980-as években kezdték el behozni őket” (Tibor, 67, nyugdíjas előadó. Az interjú 2003-ban készült).

„A régi világban egyszerűen az a hülye ideológia, ami rátelepedett az emberekre, ami folyt az újságból, Marx, Lenin, hurrá, felépítjük – ez nem tetszett. Az se tetszett, az a zsiroskenyér-demokrácia, hogy mindenki ugyanannyit kapjon, de mindenki kapjon, mert aki akkor többet dolgozott, nem biztos, hogy többet is kapott.

Előbb említettem azt a zsiroskenyér-demokráciát, ebből tényleg ki kellett volna nőnünk, viszont talán a legjobban úgy tudom kifejezni, hogy a legtöbb ember úgy lesz milliomos, hogy adok-veszek, tanácsot adok, de produkció, termelés, semmi nincsen. Eladtam valamit, megvettem valamit, tanácsot adtam, de készterméket nem állítottam elő, csak forgattam a pénzt. Én ezeket csak úgy hívom, hogy „adok-veszek, tanácsot adok” emberek. Készterméket nem állít elő, csak a nagy duma – ezek az emberek egyre jobban elszaporodtak, ezek viszik az adófizetők pénzét, mert az adórendszer olyan, hogy aki nem adócsaló, az nem fog meggazdagodni, de lassan nem fog tudni megélni se. Mert ezen nem változtatnak” (Sándor, 59, szakképzett munkás. Az interjú 2002-ben készült).

Mint Zigon kutatásában, itt is elsősorban az erkölcsi értékek fölénye állt szemben a poszt-szocialista kapitalizmus valóságával.¹⁵ Az antikommunista munkások tipikusan úgy érveltek, hogy a szocializmus idején a nómenklatúra volt az, amelyik kizsákmányolta a munkásosztályt, és a karrieristák foglalták el a legjobb helyeket a pártban. 1989 azonban nem hozott erkölcsi megújulást; ezért válhatott uralkodóvá a rablókapitalizmus, a multinacionalista és a magyar vállalatok közötti egyenlőtlen verseny, a nép vagyonát kiárusító technokrácia, a hanyatló szolidaritás és a társadalmi igazságosság normáinak folyamatos megsértése. Az óriási társadalmi és anyagi egyenlőtlenségek, amelyeket a magyar társadalom nagy része nem szentesített, felerősítette az igazságos társadalom utáni vágyakozást, amely eljöveteletét kollektív cselekvés helyett egy külső entitástól (állam, nemzet, etnikai közösség, stb.) várták az emberek. Az erkölcsi felsőbbrendűség volt az egyetlen fegyver, amelyet a kisember a korrupst és igazságtalan újkapitalista rezsimmel szembeszegezhetett:

14 Kiemelés – B. E.

15 A szegények erkölcsi fölénye már az 1980-as évek populáris irodalmában is megjelenik (Bartha 2004).

„Fiatalkori álmom volt, hogy önállóan tudjak dolgozni, tehát önálló kisiparos, mostani szóhasználatlaltal vállalkozó legyek. Nem szeretem ezt a kifejezést, mert ez a vállalkozó olyan, hogy ebbe minden befér. Egy vállalkozó lehet bárki, de nem biztos, hogy iparos lesz belőle valamikor is. Én nyithatnék vendéglőt is – enyém a vendéglő, mert van pénzem. De ez minden, csak nem a régi jó értelemben vett iparosság. Ez semmi. Ez nulla. Azért van ez a problémám, hogy felhígult itt minden” (Miklós, 51, szakképzett munkás, vállalkozó. Az interjú 2003-ban készült).

Következtetés

David Ost (2005) könyve nagy vitát váltott ki Lengyelországban, nem utolsósorban azért, mert előre jelezte a lengyelországi populizmus politikai győzelmét. Ost nem kevesebbet állít, mint hogy a lengyel értelmiség túlnyomó része elkötelezte magát a neoliberais program mellett, és ezáltal elárulta a munkásokkal kötött korábbi szövetséget, ami megteremtette a Szolidaritást. A munkások, akik ebből a programból elsősorban a negatívumokat tapasztalták (munkanélküliség, az életszínvonal visszaesése, a munkások társadalmi és kulturális marginalizálódása), úgy érezték, hogy a globális tőkével szövetkezett neoliberais elit velük kívánja megfizettetni az átalakulás költségeit. Ez a csalódottság vezetett oda, hogy a munkások elfordultak mind a baloldaltól, mind pedig a liberális pártoktól, és erősödött körükben a jobboldali populizmus vonzereje. Hasonló következtetésre jut Don Kalb (2009), aki azt mutatja be, hogyan tudják a munkásaktivisták összeegyeztetni a Szolidaritás egykori baloldali programját a jobboldali populista pártok támogatásával.

A magyar esetben nem beszélhetünk a munkások és az értelmiség közötti szövetségről; a kutatás során megállapítottam, hogy a munkások nem ismerték az önkormányzó és öngazgató koncepciókat, amelyeket mind az államszocializmust, mind pedig az újkapitalizmust egyszerre bíráló kritikai értelmiség tűzött a zászlajára, és sok interjúalanyom a saját élete szempontjából a szabad parlamenti választásoknak sem tulajdonított különösen nagy jelentőséget (Bartha 2011). A privatizáció során személyesen megtapasztalt korrupció alaposan aláásta a demokratikus intézmények és a piacgazdaság hitelét, amely a remélt és olyan nagyon várt gazdasági felemelkedés helyett csak stagnáló, vagy (még gyakrabban) csökkenő életszínvonalat hozott nekik, valamint az egyre kiáltóbb társadalmi ellentétet a munkások és az új kapitalista osztályok (menedzserek, bankárok, ügyvédek, orvosok és üzletemberek – más szavakkal a rendszerváltás nyertesei) között. Lengyel sorstársaikhoz hasonlóan a magyar munkások nagy része fogékony volt azokra a nacionalista-populista hívószavakra, amelyek konkrét ellenségképpel operálnak, amely lehet a külföldi, kizsákmányoló tőke, a multinacionalista vállalatok, amelyek kiviszik a profitot az országból, az EU stb. A *ressentiment* érzését tovább erősítette az új elit „hivalkodó fogyasztása”, ami még nyilvánvalóbbá tette a saját elszegényedésüket.¹⁶ Az az érvelés, hogy a gyenge és tehetetlen (vagy a posztkommunista elitek által megvásárolt) állam a felelős az egykori szocialista középosztály lecsúszásáért, sok megértő fültre talált: a politika iránt érdeklődő munkások közül sokan mondták, hogy erős kormányzatra van szükség, amelyik határozottan fellép a nemzetközi tőke ellen.

---

16 Ehhez lásd: Csepeli, Örkény, Székelyi és Barna (2005).

Így tehát, miközben a magyar munkások többsége bírálta a rendszerváltást és az új demokráciát, amelyet nem érzett a sajátjának, a fenntartásaiból nem lett antikapitalista kritika. Ehelyett a munkások inkább egyfajta elképzelt (nemzeti, etnikai) közösségtől várták a társadalmi igazságosság helyreállítását, valamint a munkások és a kapitalisták közötti viszony szabályozását.

Számos oka van annak, hogy a magyar politikai baloldal nem tudott profitálni a munkások kapitalizmusból való kiábrándulásából. A politikai baloldal iránti bizalmatlanság (amely részben a baloldali kormányzatok „öröksége”) és az erős feudális hagyomány mellett, amely ma is alakítja az emberek tudatát (Hann 2012), érdemes rámutatni az erős, antikapitalista baloldal hiányára a nyilvánosságban; még az elkötelezett baloldali munkásszavazók is azt mondták, hogy egyetlen párt sem vállalja fel a munkásérdekek képviselését. A magyar munkásság látványos kizárása a nyilvánosságból és a szakszervezeti mozgalom gyengesége egyaránt erősíti az államba vetett hitet: a munkások azt gondolták, hogy egy nemzetileg elkötelezett kormány az osztályok felett áll, és ezért fog majd tenni valamit a kisemberért.

A munkásság kizárása a nyilvános diskurzusból súlyos következményekkel járt a magyar politikai baloldalra nézve. Kutatásom alátámasztotta Szalai Erzsébet tézisét: sem a nagyipari munkásság, sem pedig a szolgáltató szektor dolgozói körében nem volt kimutatható egy kollektív munkástudat. A kisember vagy a saját eszközeire és egyéni stratégiákra hagyatkozott a túlélés érdekében, vagy pedig egy elképzelt magyar nemzeti/etnikai stb. közösséggel azonosult (amely gyakran nyílt etnikai szembeállításon alapult). Az eredmények segítenek megmagyarázni a Kádár-korszak ambivalens megítélését. Az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás utáni vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával, ahogyan azt sok interjúban is megfigyelhettük. Míg a németek azonosultak a Wendével, és még a tartós munkanélküliek sem kíváncsoltak vissza a honeckeri „munkásállamba”, addig a magyarok között csak kevesen voltak olyanok, akik úgy érezték, hogy profitáltak a rendszerváltásból és az új demokráciából. A negatív tapasztalatok hatására Magyarországon a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, és a nagyobb és erősebb államban, illetve egy sajátos magyar út preferálásában vélték megtalálni a perifériás fejlődés ellenszerét. A keletnémetek sikereiből integrációját a kapitalista világ gazdaságba tehát egy mentalitásváltozás is kísérette, amit a magyarok esetében kevésbé lehet kimutatni (Bartha 2011). Magyarországon a jelek szerint tartósan a nacionalizmus és az etnikai diskurzusok jelentik a „rablókapitalizmus” egyedüli alternatíváját, amely elidegenítette és szegénységbe taszította a széles dolgozó tömegeket.

Az eredmények előre jelezték (vagy legalábbis megárazták) a Fidesz kétharmados győzelmét a 2010-es választásokon, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a párt hívszavait: erős kormányzat, EU-ellenesség, a felelősnek tartott posztkommunista elit megbüntetése vagy legalábbis visszaszorítása és egyfajta „harmadikutas” kapitalizmus. Mai szlogenjeik (keresztény Magyarország, erkölcsi felsőbbrendűség, szabadságharc az EU és az IMF ellen, a szegények és a romák kriminalizálása, az iskolák egyházi fennhatóság alá helyezése és a két világháború közötti Magyarország társadalmi és szellemi gyökereinek felelevenítése) szépen egybecsengenek az „osztály nélküli” munkások felfogásával, amelyet a tanulmányban fejtek ki részletesebben. A több mint húsz évvel ezelőtt létrejött demokráciák hitelének meggyengülése éppolyan sebezhetővé teszi az új rezsimit, mint a munkásság bizalmának elvesztése az egykori munkásállamot.

Az osztályviszonyok és a populizmus illetén összefüggései azonban korántsem csak Magyarországra jellemzőek: a fejlett nyugati országokban éppúgy terjed a politikai korrupció,

nő az underclass, élesednek a társadalmi egyenlőtlenségek és gyengülnek a szakszervezetek (Kalb 2012). Nem lehet kizárni, hogy a posztszocialista országok mutatják a jövőt a Nyugatnak, és azok a feszítő társadalmi problémák, amelyek együtt járnak az osztály leértékelődésével a nyilvános diskurzusban, globalizálódnak. A posztindusztriális kapitalizmusnak éppen az az egyik jellegzetessége, hogy *nem* az éhező proletárok óriási serege áll szemben a tőkés kis csoportjával, hanem az életesélyek vonatkozásában nőnek meg a különbségek: egy jó indíttatásból az angolszász és a nyugat-európai társadalmakban nagyon nehéz nagyot bukni, miközben alulról egyre rögzösebb az út felfelé. Éppen azért halmozódnak a hátrányok, mert sok szegény sorsú, „gettólakó” fiatal semmilyen perspektívát nem lát maga előtt, csak a kábítószert, az alkoholt vagy a bűnözést – mint legalábbis „feledtető” elfoglaltságot.¹⁷ Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy – „cserébe” a nagyobb társadalmi egyenlőségért – sokan egy tekintélyelvű kormányzatot is elfogadnának. Csak remélni lehet, hogy a demokratikus Nyugat-Európa mutatja a Kelet jövőjét, nem pedig fordítva.

Irodalom

- Amsden, Alice H. et al. (szerk.) (1994): *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bartha Eszter (2004): Szegény gazdagok: A késő Kádár-rendszer képe az ifjúsági irodalomban. *Magyar Hírlap*, máj. 15–16.
- Bartha Eszter (2010): Transition, Transformation, Postsocialism: Theorizing Systemic Change in Eastern Europe. In: Csaplár-Degovics Krisztián, Mitrovits Miklós és Zahorán Csaba: *After Twenty Years... Reasons and Consequences of the Transformation in Central and Eastern Europe*. Budapest: Terra Recognita Foundation, 9–29.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartha Eszter (2012): Lonely Fighters: German and Hungarian Workers in Post-communism Period. *Passato e Presente*, 88: 37–56.
- Bartha Eszter (2013): *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Oxford and New York: Berghahn Books (Series: International Studies in Social History).
- Bozóki András (ed.) (2000): *A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben: alkotmányos forradalom: tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bruszt László (1987): A politikai intézményrendszer reformja és az érdekképviseletek szerepe. Budapest (kézirat).
- Bryant, Christopher G. A és Edmund Mokrzycki (1994): *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. London: Routledge.
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Burawoy, Michael és János Lukács (1992): *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária és Barna Ildikó (2005): Sikervakság: szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában In: Kornai János, Bo Rothstein és Susan Rose-Ackerman (szerk.): *Tisztesség és bizalom a posztszocialista átmenet fényében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Eyal, Gil, Iván Szelényi és Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. New York: Verso Books.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (2012): *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Gowan, Peter (1996): Eastern Europe, Western Power and Neo-liberalism. In: *New Left Review*, 216, március–április.
- Földes György (1989): *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. Budapest: Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikai története 1957–1986*. Budapest: Gondolat.

17 A magyar underclassról lásd pl. Ladányi (2012).

- Hann, Chris (2012): Time's Arrow in Tázlár (and in Anthropology). Előadás a Közép-európai Egyetemen, Dept of Sociology and Social Anthropology, 2012. dec. 3.
- Huszár Ákos (2012): Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22(2): 4–26.
- Kalb, Don (2009): Beszélgetések egy lengyel populistával: globalizáció, osztály és átmenet – emberközelből. *Eszmélet*, 82.
- Kalb, Don (2012): A pénz, a démosz és az etnikum mély „összjátéka” az új-régi Európában. In: Bartha Eszter és Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl: Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 351–387.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2007): *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kotkin, Stephen (1995): *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press.
- Krausz, Tamás (2007): Perestroika and the Redistribution of Property in the Soviet Union: Political Perspectives and Historical Evidence. *Contemporary Politics*, 13(1).
- Krausz Tamás (2008): *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest: Napvilág.
- Laba, Roman (1991): *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*. Princeton: Princeton University Press.
- Ladányi János (2012): *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Laki László (2009): *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lampland, Martha (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Lukács, George (1985): *Demokratisierung heute und morgen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ost, David (1990): *Solidarity and the Politics of Anti-politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*. Philadelphia: Temple University Press.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Pittaway, Mark (2011): A magyar munkásság és a rendszerváltás. *Múltunk*, 1.
- Pittaway, Mark (2012): *The Workers' State: Industrial Labour and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, PA: Pittsburgh University Press.
- Steiner, André (2004): *Von Plan zu Plan: eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Munich: Dt. Vrl.-Anst.
- Siegelbaum, Lewis (1992): *Soviet State and Society between Revolutions 1918–1929*. Cambridge Russian Paperbacks.
- Swain, Nigel (1992): *Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London and New York: Verso.
- Swain, Nigel (2011): A Postsocialist Capitalism. *Europe-Asia Studies*, 63(9): 1671–1695.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2004a): *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön...* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2004b): Tulajdonviszonyok, társadalmiszerkezet és munkásság. *Kritika*, 33(9): 2–6.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság, magyar válság, alternatívák*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth, András (2013): The Collapse of Post-Socialist Industrial Relations System in Hungary. (kézirat).
- Zigon, Jarrett (2009): Hope Dies Last: Two Aspects of Hope in Contemporary Moscow. *Anthropological Theory*, 9: 3.